

FORUM

KETTŐS PORTRÉ

KÖLTÉSZET ÉS VALÓSÁG WESSELÉNYI POLIXÉNA ÉS PSYCHÉ

W. S. sajátos helyzetbe került 1981-ben, mikor a hatvanas években tőle megteremtett Psyché egyszerre csak előlépett 150 esztendő kulissza-rétegei mögül, mint történelmi személyiség. Polixéna, akárcsak Psyché érzelmeitől vezérelt szilaj, arisztokrata lány, ki mint annyi társa a 19. században, az emancipálódás felé tart, de nem pantallóban, hanem lovagló-öltözetben, nem szivarozva, hanem florentiner kalapban. Tehát női eszközökkel és csábítón. Szépsége és neve előtt (báró Wesselényi!) felpattannak az olasz, nagyúri szalonok ajtai s ő átszórakozik bennük egy római farsangot, férj és gardedame nélkül. Kislánya, annak nevelőnője s az erdélyi inas a szálláshelyen várják.

Egyszerre gyermekien spontán és angol szóval „sophisticated”, tehát distanciát tartó és tapasztalt. Jó megfigyelő s a tapasztaltakat pontosan regisztrálja. Naplója remek újságírói teljesítmény. Néhány bekezdése a költészetet súrolja, de a teremtő erőig nem jut el. S itt a lényeges különbség valóság és költészet, Polixéna és Psyché között.

A többi annyira egyezik, a kitörni vágyás, a más-ság megkívánása és elérése, az elégedetlenség a családi körülményekkel, s a szenvedélyes, mindent vállalni akaró szerelem. S a különbség, hogy Polixéna elválhat a maga Zedlitzétől, s megint a hasonlóság, hogy ő sem érheti el a hön-kívántat, s régi Zedlitzét új stabil férjre cseréli fel, az ideál helyett.

S azonos a modor, a meghökkentő és merész, s a beszédmód: a szókimondó és csúfondáros. Mondatai célba találnak, a legtöbbel lelövi az almát a bunkófejekről.

Ez az arisztokrata-ivadék szándékosan szembekerül, szembe halad a sztereotip jómodorral, az előírt szokással, az etikettel. Arisztokráciánk legjobbjainak szívós, paraszti gyökereit láttatja.

Meg-nem-hajolása kemény, replikái talpraesettek.

Emancipáció. Ez volt Psychénél a szemöldökfa fölötti házi áldásra írva. A 19. századi nagy női jelszó. Később önmegvalósításnak hívták, előbb egy élet munkájának. Emancipáció. Ebben a szóban aktivitás rejlik, tett-erő, produktivitás. Van-e emancipáltabb, s ha az emancipáltat a produktívval akarom azonosítani, – produktívabb asszony, mint a 18. század árva Bethlen Katája? A küzdés és megtartás hőse. A férfi-munkát végző, de ezzel sosem kérkedő asszony.

A 19. század más. Orczy Lőrinc báró már a 18. században írja, hogy a nőket elpuhítja, semmittevésre szoktatja, a valótlanban élésre készítő román-olvasás. Az életbenmaradás, vallási-, nemzeti elnyomás valósága helyett papírfelhőkön nyargalnak a polgári úriasszonyok ősei, a 18. század második felétől kezdve. Vagy kizárólag a konyhai, háztáji valóságba szorítva. Ez ellen lázad fel minden emancipáltak „Vorbild”-je, Psyché, és e tükörkép realitás-ikre, Polixéna. Keresték a tettet, (álszégyen nélkül) a szerelmet, s ha sorsuk nem talált rájuk, elmentek megtalálni a sorsukat.

S a stílus-hasonlóság! A kézjegy, a megszólalás, a számozdat! Szinte látjuk hibátlan fogaik nyomát, ahogy almába harapnak. Beszédük a paraszti talpraesettség és a grófi spanyoliskola ötvözete. S a kritikus hang, a mosolyogtató.

A lorettói nevezetes templomról szólva: „Hol állomásoztak terhes utazásukban, az most mind nem jut eszembe” mondja az angyalokról, akik Szűz Mária házát (santa casa) Názáretből Lorettóba hozták.

Terniben elérnek a helyre, ahol Karolina, a povera regina egy hétig Bergamival mulatott. „Bergami pedig most meggazdagodva, meghízva, megvénülve és megházasodva Bergamó-

ban postamesterkedik.” Majd utána lakonikusan: „Terni volt Tacitus születési helye.”

S a határozók! „... szinte haldoklólag”, mint az erdélyi Görög Ilona balladában. S „elestélyedvén”. S ilyen gyakorító ige: „nevetkeztünk”.

Stílusának savát-borsát egyes, ma már nem használt szó, vagy szokatlan kifejezés teszi: a szentjánosbogár nála *tüzes légy* vagy *lámpás bogár*, a mai belépésre jogosító meghívó levél: „*bémenti levélke*”, a nap nem hevesen süttött, hanem „oly hevet süttött a nap”.

Egy-egy csipős megjegyzés kritikusról, költőről, a templomok túltömöttségéről, jobban áll neki, mint filozofálgatás és művészettörténet. Pl. van kritikus, ki „... soha a művészet lelkét nem keresi, a legszebb szüleményben csak vagy egy hibás lábujjat keresgél ki”. Arezzóban a Petrarca házban így szól: „A hosszas szerelmeit burukkoló költő verseit, meg kell valla- nom vizenyőseknek találtam.” „A hajdnai Róma építményei több romlást szenvedtek, ezen keresztényi elcsipegetések, mint a barbárok pusztításai, s a sorvasztó idők által”, mondja a templomokba zsúfolt antik emlékek láttán.

Szinte kacérkodik önnönmagával, mikor leleplezi az asszonyi természetet.

„Én, ki csupa asszony vagyok, ki sohasem tudtam filozófus lenni, csak azt mondom: köntös a társaságokban, meg- vagy nem jelenhetésben igenis gyakran akadály.” Vagy: „Egy nőnek egyedül utazni, ha sok bajoskodással is egybekötve, nem felette bajos, hanem társaságban megjelenni nagyon az; mert egyedülléte kivált, míg az idő reá patenst még nem adott, szokatlan lévén, feltűnő.”

S milyen bosszantó, ha a szállodai portás az életkor iránt érdeklődik: „Mert mi asszonyok, miután egy bizonyos időszakot elértünk, azt szóba és vitatás alá hozatni, éppen nem szeretjük.”

Az Uffizi képtár kincseinek erős konkurrensé akadt a palota folyosóin környékbeli parasztasszonyoktól árult florentin kala-

pokban. „... minden egyebet felejtve ott felejtém magamat.” A kalapoktól a festményekhez fordulva szintén a fogható és szinte hallható érzéki benyomásokat közvetíti. Leonardo Meduzájának „kígyókká átváltozott haja” „csaknem sziszegni” hallatott.

Találó és különösen az ő korában meghökkentő asszociációk tartoznak ehhez a stílushoz. „A pápa helvét testőrsége középszázadokbeli divatszerű gálaruhába öltözve, melyet most csak tarokk-kártyákra festve találunk.”

A milánói dómról szólva egy francia mondást idéz: „Ezen templom inkább a madarak, mint emberek számára van építve.” Ha a stílus az ember, akkor Polixéna itt Psyché, az agg firenzei hercegnőről szólva, ki „mint egy élő grammatika, a nyelvben ejtett hibákat megigazította”. Vagy egy római emlék: „Levezettek egy felásott mezőre, melyet Foro Romano-nak neveztek. Ott a barázdák közt cserép edénydarabokat találtunk... nagy örömeik között *pakolám* egybe magam leltem kis kincseimet”.

Szavak jelölik az utazást, egy-egy szó Baedekerként vezet. Az öszvérek *zökögtek* a láva-darabkákon a Vezuv felé. Zökögtek és nem zötyögtek. A zötyög passzív mozgás, a zökög-ben érzi az ember az öszvérek patakoccanását, az egyenetlen láva-darabokon, különösen, ha ez a „zökögés borstörő”.

A vatikáni könyvtárban, Mezzofantinál tett látogatása alkalmával olyasmire jöhet rá a figyelmes olvasó, aminek az elárulása, nem egészen lehetett a napló-író kedve szerint való. Dehát mondja el ő.

„Szállásomra érven, első dolgom vala, W. M. *Balitéletekről* írt munkáját egy könyvkötőnek átadni, s fejér kutyabőrbe cífrán békötve néhány napok múlva elvívém Mezzofanténak, ki éppen sietett néhány zsidót és szerencsét megkeresztelni. A könyvre tekintve, anélkül, hogy az író nevét megtekintette volna, – s egyik almáriomba bécsukta. Szegény magyar könyveink! melyeket honjokon kívül csak egy-egy különcködő nyelvbúvár, mint Mezzofanté nézeget, s honjokban is csak kevés olvas.”

Miért éppen W. M. könyvét sietett Polixéna Mezzofantinak átadni? Egyáltalán miért vitte éppen *ezt* a könyvet magával Rómába? Talán éppen azzal a szándékkal, hogy a világgal megismertesse. S itt lehetetlen nem Psychére és az ő Ungvárnémeti Tóth Lászlójára gondolni. Psyché is így próbálta Tóth László görög könyveit külföldön propagálni. Itt árulja el Polixéna nagy éltető szenvedélyét. Wesselényi Miklós, az unokatestvér, az ő Ungvárnémeti Tóth Lászlója, a példakép, az egyetlen, az elérhetetlen. S itt válik tapinthatóvá a másik szenvedély, a honleányi. Wesselényi Miklós *Balítéletekről* c. könyve lefektetett kánonja lehetett a Wesselényi család felvilágosult, hazafias nézeteinek. S ezekkel Polixéna akár hazai utókorát is megismertethetné, mert W. M.-et szinte kisajátította a történet-tudomány. Privát érdeklődésnek kevés módja van, könyvei kiadatlanok, személye megmerevedett az árvízi hajós pózában. Áll, romantikus szobor, a csónak orrában, kémlelő szemmel és segítő karral, hogy mentse az áradatból a menthetőt. Fogalmi síkon az írásaiban is ezt teszi, – második és még tragikusabb Széchenyi – a tunyaság megrögzött balítéletei, a „fesz”, a „pöf” ellen kel ki, a nemzetiségi kérdést bolygatja, „mert ez hazánknak keserves veszélye”, s a „nyomó”, s az elnyomott feszes helyzetét akarja lazítani. Wesselényi Miklósnak a nőkről való ilyes élménye is hatott Polixénára: „gyári-mív” „nem tartósságra vannak elkészítve” „mintha az oltárnál végződnek létök határa”. Szinte szó szerint olvashatjuk Polixénánál Wesselényinek a költészetről szóló, bizony, kissé költőietlen nézeteit, mely szerint „erkölcsiség, világosodás és tiszta okosság előmozdítása” a költészet célja. Különben „csak haszontalan játék”. (Úgy látszik ez kiirthatatlan Duna–Tisza-táji babona, hogy a költőknek racionális vagy irracionális módon, de hasznot kell hajtaniok.)

Az unokatestvérek nemcsak szerelembe estek egymással, hanem W. M. politikai, történelmi, társadalmi nézetei is átszivárogtak Polixéna tudatába. Dózsa kivégzését a magyar történelem legszennyesebb lapjának nevezi, a „fesz”, a „pöf” őt is

irritálja, ő is szkeptikusan szemléli az egymást megvető társadalmi osztályokat, csakhogy amíg W. M. körülményesen „kifejti” nézeteit, (ha közmondásba kívánczó szentenciózus módon is), addig Polixéna kicsicsergi, kiáriázza azokat.

Psyché tollára méltó a bolognai temető leírása. Ez szintén W. M. nézeteihez kapcsolódó társadalomkritika, de miniatűr drámává kerekítve. Ahogy a bolognai palazzók néptelenednek, népesedik a bolognai temető. „Ekkor a holtak számára kezdék a követ és porondot egymásra hordani, s egy szinte oly feszes, pedant, érdektelen kinézésű várost előállítani, milyen maga Bologna.”

Az árkádok alá az arisztokrácia kerül, „a testek a vastag falba bévakolvák”, a polgári halottak „lakjai” egyszerű kőtáblára vésett felirattal „kijelve”.

Polixéna akár éjfélkor félelem nélkül nézné „mint jönnek ezen rendszerető lelkek egyenkint ki sírboltjaikból, melyeket magok után gondosan bétesznek, nehogy vagy egy parvenü újonc holt befúrja magát helyükbe”. A világjáró Polixéna itt emelkedik költőivé, mikor a pénztelen és rangtalan holtakról ír:

„Az éppen szegény holtak, kiknek az ezen válogatott társaságba juthatásukért bemeneti árat senki sem fizethetett, képzeletem szerint, ezúttal jobb nyughelyben részesültek, mert szabad ég alatt nyugosznak s a fényes nap és szelid hold rendszeren meglátogatja sírjaikat.”

Balogh József kutatásainak jóvoltából olvashatjuk Polixéna pár levelét W. M.-hez. E pár levél jobban megvilágítja Polixéna alakját, mint egy életrajz. Benn van, ami jellemezte őt jártában-keltében, a Vezuv és a Mont Blanc között, a fizikai és lelki vakmersz, a társadalmi konvenciók semmibe vevése, az akadályokat átugrató hév, a gátakat semmibe vevő szép lovasnő, aki akkor, és éppen akkor vállalja a partnert, mikor az a társadalomtól éppen nem elfogadott helyzetben van.

Csak egyhez nem volt mersze Polixénának, e szerelem levélen kívüli bevallásához, adósa maradt az utókornak egy, a magyar irodalomban páratlan regénnyel, melyben valóság keve-

redik az elérhetetlen költészettel. Így hát maradt Zedlitz (hogy a psychéi hasonlatnál maradjunk) azaz Paget János, (John Paget) a túlzásoktól ment biztonság.

Csak éppen az írás maradt abba a nagy stabilitásban, akár csak Psychénél, ámbar a maradandósághoz egy könyv is elég, melyből „egy piczinke hölgy izgató érintése, meleg lehellése még száz évek múlván is éreztetni fog”.

S ha a képzelt és valóságos karakter hasonlóságait felmutatta, a különbözőségek mellett sem mehet el az olvasó. Psychénél minden vérre megy. Teljes egészében vállalja tetteit, s ezek egyben alkotó művészetének rugói is. Polixéna a nagy olaszországi vállalkozásban is bankszámlával, anyagi önállósággal, férje nevével bebiztosított, nevelőnővel, gyerekkel, cselédséggel kistaffirozva *játssza* meg az emancipáltat. Dudás, aki nem megy pokolra. Hintó (szekér) és florentin kalap védelmében éles szemmel figyeli a felszínt, s a társadalmi pletykák (nem szabad lebecsülni őket!) szintjén sokszor mélyre lát.

Polixéna viselkedése a pápai audiencián több fekvésben játszott zenedarab. Éjeken át nem hagyja nyugodni a nyakas kálvinistát, hogyan kerülje meg a pápai kézcsókot. A kíváncsiság végül is erősebb a meggondolásnál, kívágja magát az ellentmondó helyzetből, elmegy a pápai magánkihallgatásra, de *nem csókol kezét*. Ellenben manifesztálja magyarságát, udvariasan, de lehajtott fejjel rebegi az el nem hihető igent, a pápa kérdésére, hogy megelégedés honol-e Magyarországon. Végül megbánja, hogy ennek a kedves öregembernek, aki *mégis* csak tudott valamit Magyarországról, bántódást okozott a kézcsók körül. S itt jó a psychéi gyermeki impulzivitás: szeretett volna a nyakába ugrani a kedves öregúrnak, hogy megengesztelje.

Lehetetlen nem Psyché, Beethoven scénájára gondolni ennél a jelenetnél. Ám itt tűnik ki, hogy a valóság halványabb a művészetnél, mert bármi bájos, nyakasan protestáns és büszkén honleányi, egyben gyermekien spontán a sokrétű Polixéna, elmarad Psyché életveszélyes társadalmi és egyéni szakadékokat átugrató bűbajos farce-ától.

Polixéna bájos, Psyché bájoló, s ebben már boszorkányság van. Psyché mondanivalója a társadalom szélére szorított embernek, a zseninek és a ribancnak kritikája minden korokról. Vagy ahogy W. S. jellemzi Psychét: „A kimondott dolgok tele vannak kimondatlansággal, átrezeg rajtuk és a szüneteken, az, ami mögöttük van.”

Szemünk előtt manifesztálódik a paradoxon; hogy a művészet a valóság, s a valóság játék.

KÁROLYI AMY

DSIDA JENŐ RÉTEGEI

Dsida Jenő, a szomorúan rövid életű költő (1907–1938) mindmáig erős adósságunk. Erősen az, de művének java is oly erős, hogy bírja. Az elkészült kis válogatás (a Móra Kiadónál hozzáférhetőbbé tette, ez bizonyos. Hanem ez a kötet, amelyből pillanatnyilag dolgozom (romániai magyar kiadás, Szemlér Ferenc előszavával, 1966) tíz évig hevert egy könyvtárban olvasatlanul; kölcsönzőlapján 1969-es az utolsó pecsét. Mit mondhatunk erre? Mind többet hallom, s a megállapítás jogos: kevés az olyan nemzeti irodalom, amelyik az értékek ekkora elhanyagolását engedélyezte volna magának hosszú időn át, mint a miénk. Mint a mi irodalmi tudatunk, amely az úgynevezett „költői másodvonalat” ennyire aránytalanul mellőzi. Szekundér? Nem, Dsida Jenő nem másodvonalbeli költő. Elsőrangú költő, még ha nincs is a legnagyobbak közt úgy, mint József Attila (távol áll ettől), s ha Jékely Zoltán életműve a pálya első negyedének s későbbi korszakoknak fel-felbukkanó tündökletével teljesebb is az övénel; ám az összehasonlító elemzés egészen másfajta dolgot igényelne. Szemlér is megállapítja, hogy – ilyen sorrendben! – Kosztolányi és Babits csillagzata alatt állt a fiatal Dsida, pontosabban, az ő hatásukat mindvégig őrizte, ám a kezdetek lendületét Ady jelentette. Magam úgy látom, hogy a leginkább még Szép Ernő,